

Kirkegulvsmønter

Af Jørgen Steen Jensen

Kirkerne har været og er stadig et ualmindeligt rigt fundsted for mønter. Det hænger sammen med, at mange mennesker, ja, indtil for et par hundrede år siden bogstavelig talt alle, kom regelmæssigt i kirken. Her forventedes man ved forskellige lejligheder at ofre kontanter, enten på alteret, til præsten eller i offerblokken (1). Således var der f.eks. i Linköpings stift i 1514 fastsat syv offerdage om året, hvor bonden og hans hustru hver burde ofre en penning.

Det er klart, at en så stor omsætning må have ført til et vist tab, og de mønter, som blev tabt i kirkegulvets revner og sprækker og som vel at mærke blev liggende der, er genstand for de følgende overvejelser. Først skal dog forudskikkes, at også samlede fund, såkaldte skattefund, ikke sjældent stammer fra kirker. Det kan være bygningsofre (2), som f.eks. Skt. Jørgensbjerg (110 mønter, nedlagt omkr. 1040) og muligvis Rønne (61 mønter, nedlagt omkr. 1360), eller det kan være pengebeløb, som er nedlagt i kirkenes mur og under gulvet eller hensat i en hvælv-lomme, fordi kirken ansås for et sikkert sted. Både fra middelalderen og fra 1600-tallet kendes der eksempler på dette, således Særslev (mindst 407 mønter, nedlagt i begyndelsen af 1350'erne), Bodum og Hejls (henholdsvis 1070 mønter, nedlagt efter 1626, og 18 mønter, nedlagt efter 1651).

Den fundgruppe, vi her skal interessere os for, er mønter, der er fundet løst i kirkegulvene, såkaldte *løsfund* eller *strøfund*. Det er mønter, som kan være

tabt i forbindelse med offergang, klingpung eller kirkeblok, eventuelt kan de være tabt tilfældigt. Nogle af mønterne er muligvis såkaldte charonsmønter, d.v.s. at de er medgivet de døde ved begravelser. Denne skiks udbredelse i Danmark er ikke undersøgt systematisk, men der kan ikke være tvivl om, at den har eksisteret (3), og man kan formentlig regne med, at nogle af kirkegulvsmønterne stammer fra de døde, der er begravet i kirkerne.

Her i denne oversigt er begrebet kirkegulvsmønter forstået helt snævert. Det drejer sig om løsfundne mønter i kirkegulvene og altså ikke f.eks. om mønter fundne uden for kirkerne, i kirkemuren, alteret el. lignende steder.

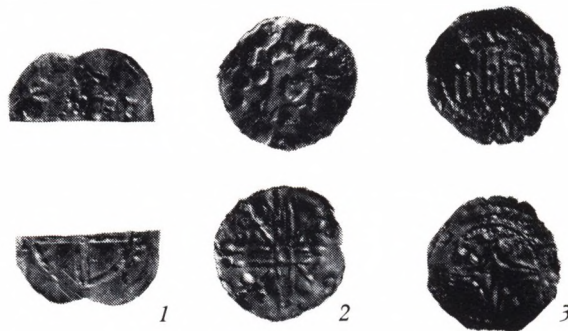

Fig. 1-3. Skt. Michaelskirke, Slesvig. 1-2. Formentlig Norge, slutningen af 1000-tallet. 3. Erik Emune eller Erik Lam (1134-46), Slesvig. Se *Beiträge zur Schleswiger Stadtgeschichte*, hft. 18, 1973, s. 16-17.

Det ældste registrerede fund i Fundprotokollen i Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, Nationalmuseet, er gjort 1837. Det er en enkelt mønt fra Erik Glipping, Nørrejylland, fundet i ruinerne af den nedrevne Engesvang kirke i Midtjylland. Først i 1880'erne kom der en større række fund, nemlig syv, de fleste bornholmske. Den videre udvikling ses af tabellen, der er ordnet efter tiårsperioder. Den er udarbejdet på grundlag af Møntsamlingens fundprotokol pr. 1. januar 1975, men den tager i øvrigt ikke hensyn til, at samme kirke i løbet af de mange år kan være restaureret flere gange.

I 1950'erne er der en markant stigning både i antallet af kirkefund og i deres størrelse. Det hænger sammen med, at man for alvor blev klar over, hvor værdifuldt et materiale der lå under kirkegulvene, og at det ved de talrige kirkerestaureringer kunne gå til grunde på

grund af ukyndighed. Fra flere sider blev der taget initiativ for at råde bod på dette. Den ledende privatperson var den flittige amatørarkæolog Knud Høgsgbro Østergaard, på dette tidspunkt sognepræst i Åstrup og Starup i Vestjylland (4). Fra offentlig side var den drivende kraft Nationalmuseets 2. afdeling, der fungerer som Kirkeministeriets konsulent i restaureringssager. Resultatet blev bl.a. Nationalmuseets såkaldte »harpecirkulære«, der sendes til alle kirker, hvor der påtænkes større restaureringsarbejder. Det indskærper en nøje undersøgelse af al bortgravet jordfyld ved hjælp af harpning. Formålet er at bjerge løsfundene, og der gives detaljerede praktiske anvisninger med speciel vægt på mønterne. Cirkulæret er konciperet af Olaf Olsen og underskrevet af 2. afdelings daværende (1956) overinspektør, dr. Aage Roussel (5).

Protokolperiode	Totalt antal mønter	Fundnumre	Fundenes gennemsnitsstørrelse	Totalt antal middelaldermønter	Forhold ml. antal middelaldermønter og totale antal
1831-1840	1	1	-	1	-
1841-1850	1	1	-	1	-
1851-1860	3	2	-	3	-
1861-1870	7	1	-	7	-
1871-1880	1	1	-	1	-
1881-1890	97	7	13.9	51	52.6%
1891-1900	189	8	23.6	144	76.2%
1901-1910	212	14	15.1	128	60.4%
1911-1920	66	20	3.3	26	39.4%
1921-1930	76	5	15.2	69	90.8%
1931-1940	109	21	5.2	73	67.0%
1941-1950	38	15	2.5	25	65.8%
1951-1960	4500	102	44.1	2676	59.5%
1961-1970	3160	125	25.3	1440	45.6%
1971-1974	806	46	17.5	381	47.3%
Total	9266	369	25.1	5026	54.3%

Fig. 4-9. Starup kirke, Sønderjylland. Valdemar II Sejv (1202-41).
4. Som Grenå-fund nr. 4. 5. Som Grenå-fund nr. 36. 6-9. Ny typer.
Se *NNÅ* 1957-58, s. 222-24.

»Harpecirkulæret« fik stor betydning, og antallet af kirkegulvsmønter blev, som det ses, i dette tiår mere end hundrededoblet i forhold til det foregående tiår. Når både det absolutte antal mønter, regnet pr. tiår, og det gennemsnitlige, regnet pr. kirke, siden er faldet, skyldes det især, at man bliver mere og mere tilbageholdende med at grave ned i kirkegulvet og slet ikke ønsker at medvirke til en sænkning af dette. Ved en afgravning kan skaderne let blive uoprettelige.

Fundene er forholdsvis vel publicerede, omend ikke helt ensartet. To sammenfattende artikler er skrevet af Fritze Lindahl (6) og Kirsten Bendixen (7). Hovedvægten ligger på perioden indtil midten af 1200-tallet, men den sidste artikel giver desuden en summarisk fremstilling af fundene 1963-73, i alt 139 protokolnumre. De fleste af fundene er desuden pu-

bliceret under forskellig form i årsberetningerne fra Møntsamlingen (8). Endelig er flere arkæologisk udgravede kirkegulvsmønter specielt publiceret, her kan eksempelvis nævnes Skt. Jørgensbjerg (9), Malt (10) og Nørre Nebel (11), hvor møntfund på forskellig måde daterer anlægget.

En oversigt over den kronologiske fordeling af kirkegulvsmønterne fra 80 fund fra årene 1953-60, i alt 3.600, er givet af Olaf Olsen (12). Fremstillingen er givet i form af et blokdiagram, der viser møntkoncentrationer i perioderne 1300-50, ca. 450 stk., 1400-50, ca. 900 samt 1650-1700, ca. 400. Det ringe antal mønter fra 1500-tallet, specielt 1550-1600, hvorfra der kun er godt 50, kan muligvis forklares ved at ældre småmønt stadig kurserede (13).

Kirkegulvsmønterne er tilsyneladende nogenlunde jævnt fordelt over hele landet. Ved nærmere eftersyn viser der sig dog temmelig store forskelle, hvad dækningen angår. Tættest er Bornholm, hvor der kendes fund fra 2/3 af kirkerne. Men i øvrigt er det lidt broget, fra Sjælland har vi fund fra ca. 1/4 af kirkerne, fra Lolland-Falster, Fyn og Langeland er det kun 1/10. Den gennemsnitlige tæthed for Nørrejylland vedkommende er 1/6, men også her med store variationer. Fra Vejle, Ribe og Randers amter er henholdsvis 1/3, 1/4 og 1/4 af kirkerne repræsenteret, men fra de andre gamle nørrejske amter er der færre. Aalborg amt ligger i bunden med under 1/10. Endelig er der i Sønderjylland kirkefund fra ca. 1/5 af kirkerne. Denne fordeling er nyttig at huske, når materialet skal benyttes. I øvrigt er det jo nærliggende at se en vis sammenhæng mellem antallet af fund og antallet af kirkerestaureringer (14).

Antallet af fundmønter fra hver kirke er meget varierende. Mange fund indeholder kun en enkelt eller nogle få mønter, hvilket bl.a. hænger sammen med, hvor store og indgribende arbejder der har været i kirken, ligesom der sikkert - trods alt - er en vis forskel i omhuen ved harpningen. Sidst, men ikke

mindst, er der naturligvis forskel på, om der har været tale om en regulær arkæologisk udgravning eller blot et mindre omfattende restaureringsarbejde.

Det hidtil største kirkefund, vi kender, er fra Farum, nordvest for København, nemlig 298 mønter. I alt er der 16 fund med over 100 mønter, og godt halvdelen er på Sjælland. Her er der udover Farum otte andre, nemlig Holmens kirke i København: 197 stk., Skt. Jørgensbjerg: 134 stk. Tjæreby: 135 stk., Nykøbing: 202 stk., Højby: 187 stk., Sankt Bent i Ringsted: 166 stk. og Skt. Mikkel i Slagelse: 239 stk. Endelig har man ved udgravninger af ruinen af Vordingborg slotskirke fundet i alt 113 mønter. Fra Fyn og fra Sønderjylland er der hver kun ét sådant fund, nemlig fra Nyborg: 137 stk., og fra Starup: 140 stk. Derimod er der seks fra Nørrejylland, nemlig fra Ølgod, Nørre Nebel og Vester Starup, alle i Ringkøbing amt, henholdsvis 171, 195 og 222 stk., Øster Starup mellem Vejle og Kolding: 120 stk., mens Jetsmark i Vendsyssel og Byrum på Læsø har respektive 106 og 274 stk. I alt tegner de efter danske forhold store fund sig for 3.003 mønter eller næsten en trediedel af hele materialet.

Antallet af middelaldermønter er i alt 5.026 eller 54.3%. Hovedgrupperne er danske »borgerkrigsmønter«, især fra Erik Menved og Christoper II, Erik af Pommerns kobbersterlinge og hulpenninge samt hvide fra Christiørn I og Hans. Desuden er der jævnlig nordtyske hulpenninge fra 13- og 1400-tallet samt en speciel hulpenning med kronet oksehovede af nærmest troldeagtig karakter. Den kaldes traditionelt »Oertzen 183« og dateres til Mecklenburg, o.1400 (15). Denne mønttype er af Ola Sæther inddelt i 10 undertyper, et tal der formentlig kan forøges. Typen er også udbredt i norske og svenske kirkefund, og man har derfor ment, at den kunne være præget f.eks. under mecklenburgernes herredømme i Sverige i slutningen af 1300-tallet (16). Problemet har foreløbig ikke fundet sin løsning. I danske kirke-

Fig. 10-11. Mårum kirke, Nordsjælland. 10. Mønt af typen MB 650, hidtil bestemt til Lund efter 1332, 11. Sverige, bogstaubrakteat, efter 1354.

gulvsfund udgør typen 15% af alle middelaldermønter, idet der er fundet 763 stk. Måske kan en nærmere undersøgelse af denne fundgruppe antyde om mønternes oprindelse er nord eller syd for Østersøen.

Kort over fordelingen af danske kirkefundsmønter fra perioden 1837-1974.

Det kan i denne forbindelse nævnes, at skønt Sveriges middelalderlige mønter kun sjældent træffes i de danske kirkefund, så er der en undtagelse for de svenske hulpenninge. Af 72 svenske middelaldermønter fra kirkegulvene er der 71 hulpenninge, og heraf hører 63 til en gruppe, der anses for udmøntet efter 1354 (17). Disse svenske hulpenninge er hovedsagelig fundet øst for Storebælt - der er kun fundet seks i Nørrejylland, hvortil kommer fire på Læsø - mens typen »Oertzen 183« ser ud til at være mere jævnt fordelt over hele landet.

Kirkefundene, der allerede har givet over en snes nye typer fra Valdemarstiden, vil sikkert få stor betydning, når man skal efterprøve fordelingen af de indskriftsløse »borgerkrigsmønter« til de enkelte møntsteder. Her er et stort antal løsfund vigtige, idet de med en vis sandsynlighed kan formenes at afspejle det almindelige møntomløb, mens mønterne i samlede fund undertiden kan være kommet på afveje.

Som eksempel kan nævnes de seneste danske »borgerkrigsmønter«, de skånske udmøntninger fra Magnus Eriksen Smeks hyldning 1332 og til udmøntningens endelige ophør 1377. Denne møntserie, hvoraf der kendes 36 forskellige typer, er forholdsvis vel repræsenteret på Sjælland, nemlig med i alt 56 mønter (18):

Hauberg	Mansfeld-Bullner	Antal
2	640	7
10	650	36
14	654	2
21	661	1
24	664	1
25	666	1
30	671	6
35	676	1
36?	677?	1
		56

Nu er der vel i og for sig intet til hinder for, at

enkelte skånske mønter er kommet over Øresund og har kurseret jævnsides med andre »borgerkrigsmønter«, som formentlig længe har udgjort en fast stok af lokal skillemønt. Men de 36 eksemplarer af MB 650, næsten 2/3 af hele materialet, der er fordelt på 22 kirker, udgør unægtelig et problem. Da de ikke findes blandt de bornholmske kirkefund (Bornholm hørte under ærkebisen af Lund), må det være rimeligt at flytte typen fra den skånske række. I stedet må man tænke sig, at den er udmøntet på Sjælland (19).

Det er nærliggende at foretage en sammenligning mellem brugen af mønter i 1000- og 1100-tallet kontra 12- og 1300-tallet ud fra kirkegulvsmaterialet. Antallet af fundmønter fra perioden før 1150 er iflg. Olaf Olsens førnævnte oversigt helt ubetydeligt, en snes stykker eller så. Men derefter stiger det, og fra perioden 1250-1300 er der således ca. 275 stykker, eller godt 7.5% af hele materialet. Denne andel er næppe forrykket meget efter de senere års fund. Naturligvis kan det forholdsvis ringe antal mønter fra de første århundreder hænge sammen med, at man kun sjældent er nået ned til de ældste gulvlag, men det er også nærliggende at forestille sig, at mønter simpelthen på dette tidspunkt ikke har spillet så stor rolle i dagligdagen - eller i hvert fald ikke i kirken - som sidenhen. Samtidig må det tilføjes, at praktisk taget alle danske mønter indtil udmøntningens ophør i 1300-tallet var af værdien én penning, men at den enkelte mønts værdi gradvis blev mindre på grund af formindskelsen af sølvindholdet. Mens det under Svend Estridsen f.eks. var ca. 800 ‰, var det under Christopher II kun 50-100 ‰, og man var derfor næppe så nøjeregnende med mønterne.

Det er karakteristisk for kirkegulvsmønterne, at det fortrinsvis er småmønter, der findes her. Dette kommer især frem, da der fra genoptagelsen af udmøntningen o.1400 udsendes flere forskellige nominaler. Dels hænger det vel sammen med en vis almen tendens til at ofre småmønt i kirken, og dels skyldes

det at småmønter lettere forputter sig i et gulv. Undtagelser kan dog træffes, bl.a. i valfartskapellet i Årup i Sønderjylland (20). Tendensen er den samme i senere århundreder, eksempelvis kan det nævnes at man fra det sidste hundrede år sjældent træffer større mønter end en femogtyveøre.

Ikke desto mindre kan kirkefundene også illustrere den økonomiske udvikling i begyndelsen af 1800-tallet. Således træffes de mecklenburgske kurant-skillinge meget jævnlig i de jyske kirkegulve, og de skal da også efter samtidens udsagn nærmest have oversvømmet Jylland (21). Omvendt ses det, at adskillelsen fra Norge 1814 rent pengemæssigt nærmest var total. Fra perioden 1814-75 er der kun fundet én eneste norsk mønt, en skilling fra 1816, som er fundet i Vennebjerg kirke i Vendsyssel. Det kontrasterer med forholdene i 16- og 1700-tallet, hvor en væsentlig del af kirkefundsmønterne er norske.

Som afslutning på denne lille oversigt skal de danske kirkegulvsfund sammenlignes med de øvrige nordiske. Denne sammenligning kan imidlertid kun gøres med forsigtighed, da forfatteren ikke har noget førstehåndskendskab til dem. Mange af dem er publicerede, ikke mindst i årsberetninger fra de respektive møntkabinetter (22), og desuden foreligger der et par samlede oversigter fra Åland, Gotland og Norge.

For nylig er der i forbindelse med publiceringen af det store møntfund fra Finströms kirke (536 mønter, heraf 138 middelalderlige) gjort en oversigt over de svenske og gotlandske middelaldermønter i 11 kirker og kapeller på Åland. I alt er der 722 af denne kategori, men herfra skal egentlig trækkes 248 stk., som muligvis har indgået i samlede fund og tilbage bliver 476 stk. (23) Skønt det ikke fra denne tabel er muligt at få et indtryk af hele fundmaterialet, så tyder fordelingen af middelaldermønterne dog på, at materialet nogenlunde svarer til det danske.

På Gotland er situationen anderledes. I en utrykt afhandling af Per Fröberg (24) opregnes 13 kirke-

fund fra 1949 til 1962, i alt 9.229 mønter, hvor 8.639 eller næsten 94% var middelalderlige. Langt de fleste af mønterne, nemlig 8.103 - d.v.s. næsten 88% af samtlige mønter og næsten 94% af de middelalderlige - var W-brakteater, en mønttype, der prægedes fra slutningen af 1200-tallet og indtil ca. 1450 (25). De seneste W-brakteater var af næsten rent kobber, det lavest målte sølvindhold er 35 ‰. Fröbergs statistik præges af det store fund fra Gothems kirke med 4.680 mønter, hvoraf 4.600 var middelalderlige og heraf igen 4.375 var W-brakteater. Det har siden vist sig, at en sådan mængde ikke er enestående, i Bunge kirke har man nemlig fundet 4.147 mønter, hvoraf 94% var W-brakteater (26). Hvis man sammenligner de gotlandske kirkegulvsfund med de danske, bliver indtrykket, at der er en stor forskel, idet hovedmassen er én eneste mønttype. I øvrigt er fundet fra Gothem

Fig. 12-23. Farum kirke, Nordsjælland. Eksempler på hulpenninge af typen »Oertzen 182« (12) og »Oe. 183« (13-23).

mere end 15 gange større end det største danske fund (Farum kirke).

For det *øvrige Sverige* findes der ikke samlede oversigter, man er henvist til enkeltpublikationer (27). Men selv en flygtig gennemgang af en række årsberetninger fra Kungl. Myntkabinetet i Stockholm giver det indtryk, at sammensætningen af de fastlandssvenske kirkefund (incl. de skånske!) snarere svarer til det danske end til det gotlandske mønster.

Vender vi os endelig til *Norge*, så har man der en samlet oversigt fra 1953 (28), hvor der især opregnes en række ældre fund. Det største af disse er fra Hoprekestad stavkirke. Det omfattede mere end 596 mønster, af hvilke 494 var norske og heraf atter 462 middelalderlige; med undtagelse af 4 var de alle fra perioden før 1387. Et andet stort fund var fra Sandar gamle kirke, i alt 399, heraf 273 norske, der - bortset fra 10 - alle var middelalderlige (29). Skønt ikke alle fundene er så store, så er der dog også i de senere år kommet en del fund på adskillige hundreder. Det største af alle norske fund er det fra Lom stavkirke, 1973. Det omfattede ikke mindre end 2.269 mønster. Heraf var 1.798, eller næsten fire femtedele, norske middelaldermønter fra før 1387 (30).

Det bør nævnes, at de norske kirkefundsmønter har været udgangspunkt for en ret hidsig debat, der ganske vist kun har afsat sig forholdsvis små litterære spor. Især juristen Knut Robbestad har hævdet, at kirkegulvsmønterne måtte skyldes ofring. Denne opfattelse deles vist ikke af seriøse arkæologer og numismatikere (31), tværtimod bliver den jævnlig tilbagevist (32). Det eneste tilfælde, hvor ofring kan komme på tale, er de tidligere nævnte eksempler på charonsmønter og bygningsofre.

Tilsyneladende falder de nordiske kirkefundsmønter altså i flere grupper. De danske og svenske (incl. de ålandske), der må siges at være nogenlunde jævnt fordelt kronologisk, de norske, der har en decideret

overvægt for middelaldermønter, og endelig de gotlandske, hvor en enkelt middelalderlig mønttype er absolut dominerende.

Noter

Artiklen gengiver i omarbejdet form et foredrag ved »Nordisk forskerkursus i numismatik«, Krogerup, 12. august 1975. - En kort beretning om kurset findes i *1066. Tidsskrift for historisk forskning*, 5. årg., nr. 2, november 1975, s. 23-26.

1. Edsman, 1967, sp. 525.
2. Emnet er nærmere behandlet af Lindahl 1956.
3. Rasmussen, 1971. Det fremgår af fundprotokollen i Den kongelige Mønt- og Medaillesamling (især 695, 763 b og 1566), at adskillige middelalderlige mønter i Vordingborg slotskirke har været charonsmønter.
4. Østergaard, 1961, s. 1-2 har en livfuld skildring af nogle af begivenhederne før man blev klar over kirkegulvenes arkæologiske betydning.
5. En værdifuld indledende præsentation af kirkegulvsmønterne og deres betydning er givet af Olsen, 1958, s. 20-29.
6. Lindahl 1963.
7. Bendixen 1972.
8. Årsberetningerne fra de nationale møntsamlinger i Helsinki, København, Oslo og Stockholm trykkes siden 1936 i *NNA*. Om udgivelsesforholdene for *Tillväxten*, udg. af Statens Historiska Museum og Kungl. Myntkabinetet siden 1891, se indersiden af omslag til de seneste årgange. - En summarisk oversigt over sønderjyske kirkegulvsfund er givet af Jensen 1976.
9. Olsen 1960, s. 13 og s. 55-57.
10. Se den instruktive tegning hos Krogh 1971, s. 537, hvor fundmønterne daterer de forskellige gulvlag.
11. Olsen 1958, s. 25.
12. Olsen 1960, s. 60-61.
13. Jensen 1972, s. 71-83, prøver at sandsynliggøre dette ved hjælp af møntfund fra pengeblokke.
14. Jfr. Als Hansen 1974, s. 87, og kortet s. 88.
15. Oertzen 1900, s. 40, nr. 183.
16. Sæther 1965, s. 175. Sæther gør dog opmærksom på, at den nævnte type faktisk mangler hos Oertzen, men den numismatiske sædvane har som sagt været, at man beskrev typen som »Oertzen 183«, idet der er en vis lighed. - Lagerqvist 1970, s. 96, gruppe XXXI.

17. Lagerqvist 1970, s. 91 ff., gruppe XXVIII, heraf 58 stk. med E; Thordeman 1936, s. 33 f., gruppe XX.
18. Listen er ordnet efter Hauberg 1884 og Mansfeld-Bullner 1887.
19. Galster 1972 s. 184, antyder, at mønttypen MB 650, hvad motivet angår, ikke umiddelbart kan henføres til Skåne.
20. Jensen 1973, specielt s. 132-135.
21. Hansen 1968, s. 160.
22. Se note 8.
23. Jonsson & Lagerqvist 1974, s. 30.
24. Fröberg c. 1971, specielt tabel 1, s. 11. Jeg takker forfatteren, der er tilknyttet Kungl. Myntkabinettet, for tilladelse til at benytte dette upublicerede materiale.
25. Lagerqvist 1970, s. 103 ff, gruppe XXXIV.
26. Engeström, 1972 s. 89 ff.
27. Jonsson & Lagerqvist 1974, s. 27, noterne.
28. Holst 1953.
29. Holst 1953, s. 12 ff. og s. 23 ff.
30. Skaare 1973-74, s. 164.
31. Skaare 1966, s. 165 f. gengiver en del af diskussionen.
32. Jonsson & Lagerqvist 1974, s. 24.

Litteratur

- Als Hansen, Birgit, 1974: Middelalderlige glasmalerier. *hikuin*, 1, s. 87-96.
- Bendixen, Kirsten, 1972: Middelaldermønter i de sidste 10 års danske kirkefund, *NNÅ*, s. 49-70.
- Edsman, Carl-Martin, 1972: Offer, kristet. *Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder*, bd. 12, sp. 524-25.
- Engeström, Ragnar, 1972: De medeltida myntfynd från det sista årets utgrävningar i gotländska kyrkor. *Gotländskt Arkiv*, bd. 44, s. 89-94.
- Fröberg, Per, ca. 1971: Utrykt afhandling om gotlandske kirkefundsmønter (fundne ca. 1949-62), W-brakteater, m.v. 44 sider.
- Galster, Georg, 1972: Valdemar Atterdags mønt, *NNUM* s. 177-85.
- Hansen, Svend Aage, 1968: Perioden 1818-1914. *Dansk Pengehistorie*, I, s. 131-390.
- Hauberg, Peter, 1884: Danmarks Myntvæsen ... 1241-1377. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* s. 217-374.
- Holst, Hans, 1953: Numismatiske kirkefund i Norge. *NNÅ*, s. 1-31.
- Jensen, Jørgen Steen, 1972: Møntfund i danske kirkers pengeblokke, *NNÅ*, s. 71-83.
- Jensen, Jørgen Steen, 1973: Et møntfund fortæller om Aarup valfartskapel i Sønderjylland. *NNUM*, s. 131-136.
- Jensen, Jørgen Steen, 1976: Mønter fra sønderjyske kirkegulve - *Numismatisk Forening for Nord- og Sydslesvig [Medlemsblad]*, 15. årg. nr. 6 og 7, s. 1-2 og 2-3.

- Jonsson, Kenneth & Lars O. Lagerqvist, 1974: Mynten från Finströms kyrka, Åland. *Åländsk Odling*, bd. 35, s. 5-30.
- Krogh, Knud J., 1971: Gyldent alter, glasmalerier og andre fund fra Malt kirkes kor. *Fra Ribe Amt*. bd. 17, 4, s. 513-47.
- Lagerqvist, Lars O., 1970: *Svenska Mynt under vikingatid och medeltid*, Stockholm.
- Lindahl, Fritze, 1956: Om mønter og medailler som bygningsofre. *Nationalmuseets Arbejdsmark*, s. 93-102.
- Lindahl, Fritze, 1963: Valdemarernes mønter, især Anno Domini MCCXXXIII-mønten, belyst ved løsfund fra kirkerne. *NNÅ*, s. 50-60.
- Mansfeld-Bullner, H. W., 1887: *Afbildninger af ... danske Mønter 1241-1377*. Nyere udg. ved J. C. Holm, Kbhvn. 1954 og senere.
- Oertzen, O., 1900: *Die Mecklenburgischen Münzen*, I. Schwerin.
- Olsen, Olaf, 1958: Kirkegulvet som arkæologisk arbejdsmark. *Nationalmuseets Arbejdsmark*, s. 17-30.
- Olsen, Olaf, 1960: St. Jørgensbjerg kirke. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, s. 1-71.
- Rasmussen, Holger, 1971: De dødes penge. *Skalk* nr. 2, s. 8-11.
- Skaare, Kolbjørn, 1967: Scandinavia. *A Survey of Numismatic Research 1960-1965*, bd. 2, ed. K. Skaare & G. C. Miles. Copenhagen. s. 148-173.
- Skaare, Kolbjørn, 1973-74: Årsberetning fra Universitetets Myntkabinett 1973. *NNÅ*, s. 158-166.
- Sæther, Ola, 1965: Mecklenburgske oksehodebrakteater i norske kirkefund. *NNUM*, s. 173-78.
- Thordeman, Bengt, 1936: Sveriges Medeltidsmynt. *Nordisk Kultur*, bd. 29, s. 1-92.
- Østergaard, Knud Høgsbro, 1961: Arkæologiske undersøgelser i Brørup kirke. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, s. 1-36.

Forkortelser

- MB = H. W. Mansfeld-Bullner, 1887.
- NNUM = *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*, udg. siden 1936.
- NNÅ = *Nordisk Numismatisk Årsskrift*, udg. siden 1936.